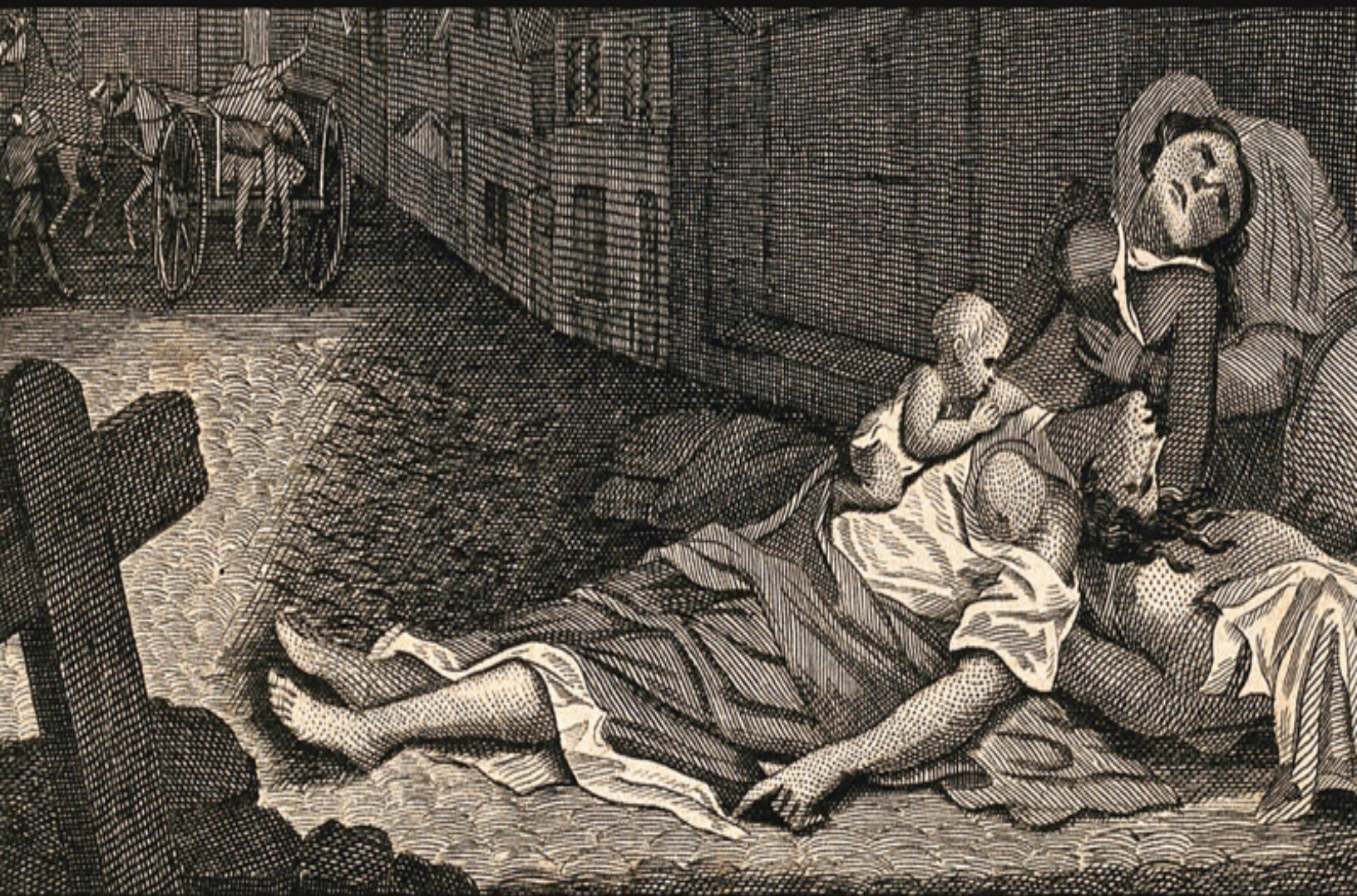

Den sorte død

- nedslag i pestens historie

fortalt af Jette Varmer

INDHOLD

Forord

Helt til rotterne

Sorteper går videre

Onde vinde fra syd

Svigefulde svøbebrødre

Jøderne får skylden

Den lille istid

Pestlig og katapult

Lasagnemetoden

Virkningsløse mirakelkure

Paniske præster

En ny begyndelse

Der er forskel på folk

Højt spil i Wittenberg

Venedig viser vejen

Kongens lystrejse

Flugten fra Helsingør

Hvem skal bære de døde?

Dyrekøbt omsorg

Pestens ABC

Tidslinje

Forord

Den sorte død har været en del af mit mentale bagkatalog i mange år. Som barn var jeg dybt fascineret af en række fortællinger, der var skrevet af landets fremmeste børnebogsforfattere. Med tilbageholdt åndedræt red jeg med Robert Fiskers hovedperson, Mikkel Ravn, ind i *Den døde by* og jeg vandrede gennem det pestramte Jylland i selskab med de forældreløse børn i Niels Jensens stemningsmættede fortælling *Da landet lå øde*.

Dengang som nu har jeg forsøgt at leve mig ind i de overlevendes virkelighed. Hvordan formede tilværelsen sig for de, der overlevede middelalderens pestepidemier; hvordan håndterede *de* den konstante risiko og hvordan klarede *de* sig gennem rædslerne med forstanden i behold?

Da en håndfuld italienske købmænd flygtede for pesten på Krimhalvøen i 1348 og bragte smitten med til havnebyen Messina på Sicilien, stod befolkningen over for en virkelighed, vi kan have svært ved at forestille os i dag. Og dog; med udbruddet af COVID-19 eller SARS-CoV-2, som sygdommen rettelig hedder, har vi fået et indblik i, hvad det vil sige at kæmpe imod en usynlig fjende, selv om vor tids pandemi langt fra besidder pestens voldsomhed. Den sorte død blev spredt via rottelopper – og rotter fandtes i hver en havn. Sygdommen var en nådesløs dræber, der skyllede ind over Europa som en altopslugende tidevandsbølge gennem 400 år, hjulpet godt på vej af magtsyge konger, hvis lejesoldater spredte smitten på tværs af landegrænserne.

Det hed sig, at pesten ikke skelnede mellem fattig og rig. Dét udsagn blev gjort grundigt til skamme i det øjeblik pestklokken lød og overklassen forlod den synkende skude.

Tilbage var fattiglemmerne, håndværkerne og den jævne del af befolkningen, der ikke kunne søge tilflugt på landet.

Livets skrøbelighed materialiserede sig overalt. Lod kirkegængerne i *Täby Kirke* ved Stockholm blikket vandre op under hvælvingerne under gudstjenesten, mødte det en prisgivet mand, der spillede skak med Døden i håb om at udsætte det endelig favntag med Knokkelmanden. Så kunne de enkelte kirkegængere spekulere på, hvorvidt deres egen vægtskål var i lod. Ville de blive straffet eller belønnet i det hinsides? Døden på hvælvingen var så overlegen i sit udtryk at den mange år senere inspirerede filminstruktøren Ingmar Bergman til at skabe mesterværket *Det syvende segl*. **Den sorte død** er ikke en minutiøs gennemgang af pestens vej gennem Danmark og Europa. Bogen fokuserer i stedet på en række fortællinger, der giver os et indblik i den barske virkelighed, som var almindelige mennesker til del – hvis de slap med livet i behold.

Det har på intet tidspunkt været mit mål at bidrage med endnu et historisk opslagsværk om pesten – hér må jeg henvise til titler som *Pesten: Europa i katastrofens tegn* af arkæolog Lone Leegaard, *Den blege rytter* af journalist Klaus Larsen eller *Den fjerde rytter* af museumsinspektør Jeanette Varberg og professor i historie, Poul Duedahl. Derimod har jeg bestræbt mig på at puste liv i udvalgte dele af historien, så vi kan fornemme den rådne stank fra middelalderbyernes uhumske gader og føle smerten, når endnu et barn blev lagt i graven. Jeg har med andre ord bestræbt mig på at genfortælle de historiske vidnesbyrd uden at oprulle sygdommens spredning fra ende til anden. Det vil ikke alene være kedelig læsning, det vil også være et uvedkommende sammensurium af epidemier og landegrænser.

Et samlet overblik over pestens hærgen i Danmark og store dele af Europa findes i tidslinjen side 161.

Helt til rotterne

- Mandefald i Bergen

Året er 1349. Vi befinder os i den norske havneby Bergen en smuk sommerdag. Solen slår smut på det matblå silkevand; et usædvanligt syn i denne del af Vestlandet, hvor man er mere vant til regn og rusk.

Sent på eftermiddagen anløber en tykmavet kogge¹ havnen. Skibets last indeholder en stor kornleverance fra *Lynn* ved *Norfolk* på trods af, at den engelske eksport er underlagt strenge restriktioner. Nordmændene har tegnet sig som aftagere af korn fra engelske bønder i årevis, men alligevel har Edward 3. krævet garanti for, at den udskibede hvede ikke vil falde i hænderne på landets fjender. Den garanti er givet. Knap er kornet losset, før skibets kaptajn påbegynder det lige så vigtige opkøb af norske handelsvarer, så fartøjet kan sætte kurs mod Island – en farefuld trekanttrute, der har været benyttet af englænderne i årevis. Der er kun ét problem; en ukendt sygdom tvinger skibet til at blive i Bergen, da flere besætningsmedlemmer allerede har mødt deres skaber til søs og endnu flere ligger syge under dæk. Det resterende mandskab vil hellere end gerne sejle kaste los, men kan umuligt klare den barske tur alene.

Korn er en livsnødvendighed og fra Bergen distribueres det til hele den vestlige del af Norge, mens den østlige del af landet får deres leverancer fra Oslo, hvor der, foruden hveden, er en livlig handel med øl, vin og fint forarbejdede tin- og glasvarer. Med retur fra Oslo har englænderne pelsvarer, tømmer, kværnsten samt gryder og runde bageplader af fedtsten. Fra handelspladsen i Bergen er det

primært tørret fisk, englænderne efterspørger. Det er i netop disse to byer, de engelske handelsskibe lægger til – og det er hér, pestsmitten går i land.

Norske folkesagn kredser hovedsageligt om, at pesten fandt vej til Bergen via et handelsskib fra England, men flere historikere peger på, at sygdommen kan have ramt Oslo allerede ved udgangen af efteråret året forinden, altså i 1348. Også hér kommer den ubudne gæst med et handelsskib, men i Oslo dæmpes epidemien efter al sandsynlighed af det kolde vejr, der forhindrer rottelopperne i at lægge æg. Hvad de forsømmer om vinteren, genoptager de til gengæld med forårets komme, hvorefter pesten blusser op i forsommeren 1349. Fra Oslo spreder den sig til den sydlige og nordøstlige del af det langstrakte land, hvor overleverede udtryk som *mandedødssommeren* underbygger de historiske vidnesbyrd om, at smitten har haft gode vilkår i det lune sommervejr.

I Bergen sikrer de fremmede handelsskibe det daglige brød for ganske almindelige nordmænd i byer og bygder, men i år er der ikke tale om et glædeligt gensyn med de engelske forbindelser. At modtage et sygdomsramt skib indebærer altid en risiko – og denne sommer er der intet der tyder på, at sygdommen klinger af lige med det første.

Skibet ligger fortøjet ud for de store pakhuse, der bugner af korn og tørfisk, som er enhver skibsrottes foretrukne føde. Skibsrotter er dygtige til at klatre og søger gerne helt op under loftet i menneskelig bebyggelse, hvor der er tørt og måske endda et forråds-kammer. Herfra kan de samtidig holde øje med deres naturlige fjender, ikke mindst katte og iltre mennesker, der er ude med fejekosten.

Rotter findes alle vegne – dem er man vant til. Nu videregiver de engelske skibsrotter deres lopper til deres brune artsfæller, mens byens indbyggere hjælper uforvarende til, når de er i kontakt med hinanden på markeder og værtshuse. Under dæk ser det skidt ud for de

dødssyge sømænd. "Øøø!" jamrer de, men ligegyldigt hvor meget de drikker, synes det umuligt at slukke tørsten. Deres kammerater ser magtesløse til, da flere af de syge begynder at kaste blod op. Nogle ligger apatiske hen i feber, andre ser syner og slår om sig, som kæmper de mod deres indre dæmoner.

Sommervarmen ligger som en dyne over Bergen og det samme gør stanken fra de syge, da juli går på hæld og byens bartskeer² går om bord på det fremmede skib. Han ryster på hovedet med et mørkt blik, mens han tilser de dødsmerkede mænd; denne sygdom er værre end noget, han tidligere har set. På havneknejerne har rygterne floreret i månedsvis, men nu tør værtshusgæsterne næppe tale højt om det, de frygter allermest; den dødelige *pestilense*, der siges at hærge i de varme lande ved Middelhavet. Snart får nordmændene deres eget ord for sygdommen, *Svartedauen*. Og nej, ordet henviser ikke til, at mange pestsyge skæmmes af mørke plamager under huden; ordet *svart* henviser derimod til noget forfærdeligt, som når vi taler om sort uheld. Så *Svartedauen* betyder frit oversat *den forfærdelige død*. Udtrykket kan næppe være mere sigende.

Som det ses overalt, hvor pesten er på fremmarch, fældes de socialt udsatte først. I Bergen frygter man med rette, at sygdommen vil sprede sig fra havnen til byens indbyggere. Det viser sig snart, at frygten er velbegrundet; i første omgang for de dårligt lønnede havnearbejdere, der sover i de pakhuse, hvor de også arbejder.

Da sygdommen rammer byens velhavere og den gejstlige del af overklassen, har den allerede et solidt tag i de lavere samfundslag. At der går panik i de velhavende familieoverhoveder ses af trangen til at skrive testamente. Ud fra en samling velbevarede testamenter fra 1300-tallet kan historikerne regne sig frem til, at der over en seks måneders periode, begyndende med sensommeren 1349, er

skrevet 32 gange så mange testamenter, som der sammenlagt er nedfældet de 10 foregående år. Dateringen sladrer samtidig om, at overklassen først finder det nødvendigt at spidse pennen ud på sensommeren, hvor smitten har bevæget sig ind i de fine huse. I to af testamenterne oplyses at ophavsmændene blev smittet mellem den 14. og 16. september og altså følte behov for at sikre deres efterkommere allerede den 19. september. Den opsigtsvækkende stigning i brug af testamenter afslører, naturligt nok, en stigende panik blandt den velhavende del af befolkningen – og det er som bekendt dén og ikke de fattige, der udødeliggøres i annalerne.

Et andet tegn på pludselig angst og selvransagelse findes i flere kirker, hvor det i løbet af kort tid strømmer ind med donationer til oprettelse af et alter til ære for den katolske helgen, *Sankt Sebastian*. Det er ikke småpenge, der er tale om, så om ikke andet sladrer kirkernes regnskabsbøger om et pludseligt behov for at gøre bod. Donationerne kommer fra alle, der kan undvære et stykke jord, en pose penge eller bare en mønt.

Det gælder om at stå sig godt med Gud, når han svinger sin hammer over de syndige mennesker. Men hvem er denne Sebastian? Jo, i årene 303-305 tjente han som soldat hos den romerske kejser *Diocletian*, hvor han i smug støttede sine kristne trosfæller, da to af dem nægtede at ofre til de hedenske guder. Sebastian blev pågrebet og bundet til et træ, hvorefter kejseren lod mauretanske soldater skyde til måls efter fangen. Hér skete miraklet: Selv om pilene borede sig dybt ind i hans krop, overlevede han den barske behandling. Hvad pilene ikke var i stand til at udrette, blev senere fuldendt ved piskestraf. Kejseren burde nok have tænkt på, at en mishandlet kriger er en oplagt kandidat til et martyrium. Det skete få år efter – og da pestens pludselige angreb ofte er blevet sammenlignet med stikkende pile, der kommer susende som et lyn fra en klar

himmel, gav Sankt Sebastians overnaturlige modstandskraft ham en fremtrædende rolle som skytshelgen mod pesten.

At pesten blev sammenlignet med et uventet angreb af pile er ikke grebet ud af det blå. Overleveringer fortæller, at mennesker blev 'stukket' af pesten på det sted, hvor bylderne senere viste sig. I dag ved vi, at de syge har haft stikkende smerter i deres hårdt prøvede lymfekirtler. Den lægelige forklaring kendte man naturligvis ikke, da sygdommen rasede, blot vidste man, at man blev 'stukket af pesten'.

Mere teatralisk bliver det næppe. Bundet til et træ modtager Sankt Sebastian de mauretanske soldaters pile med en yndefuld attitude. ►

Det trygge liv i Bergen er forbi. I de kommende måneder opstår fortællingen om en uhyggelig dødning i takt med sygdommens fremmarch. Med udgangspunkt i den pestrømte by begynder den krumbøjede sagnkvinde *Pesta* sin vandring; fra Vestlandets havnebyer og isolerede bygder til højlandets fjeldstuer. Det fortælles, at hun altid medbringer en riskost og en rive. Bruger hun sin rive, overlever nogle, bruger hun sin kost, dør alle. Snart vil den ubudne gæst finde vej over de uvejsomme fjelde. Undervejs vil hun snige sig ind i hvert eneste hjem, men det ved nordmændene heldigvis ikke endnu.

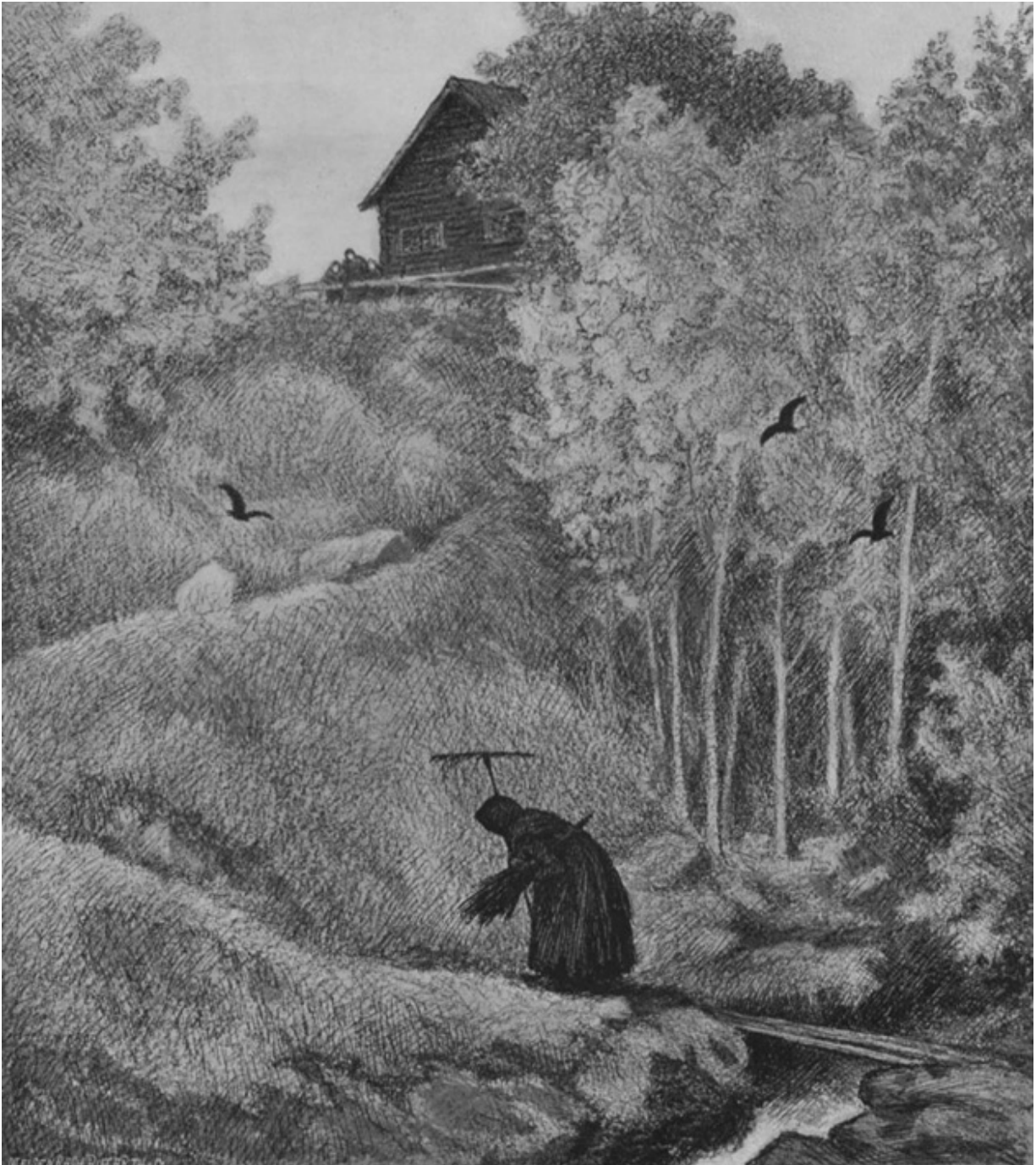
I Island undrer man sig over, at det længe ventede handelsfartøj aldrig når frem, lidet anende at øen af samme årsag er blevet skånet for den hærgende sot.

Senere nævner de islandske annaler tragedien i Bergen. *Mandefaldet i Bergen var så stort at 80 lig kom til én kirke på samme dag og blandt dem var 13 præster og 6 diakoner*, står at læse i *Gottskálks Annál* fra slutningen af 1500-tallet. Bogen er en afskrift af en tidligere annal, der er skrevet i slutningen af 1300-tallet. Her nævnes også, at biskoppen af Bergen og Stavanger fældes af sygdommen.

De dårlige nyheder når Island med islandske skibe, der har anløbet havnene på den norske vestkyst og har mistet størstedelen af deres mandskab, inden de fik mulighed for at kaste los. Katastrofen er til at tage og føle på, men at 80 døde ud af et indbyggertal på 5.500 sjæle skulle være båret til kirken på én og samme dag er en stærk overdrivelse. Igen er det kirkebøgerne, der taler sandt og de farverige historier, der slår rod i folkeviddet. Sikkert er det dog, at både de lokale og de gæstende søfolk har været hårdt ramt.

At islændingene i første omgang slipper med skrækken, redder dem ikke fra katastrofen. I begyndelsen af 1400-

tallet slår pesten til på den nordatlantiske ø. De islændinge, epidemien ikke fælder under sin første visit, bukker under, da sygdommen vender tilbage sidst i samme århundrede. I de værst ramte området uddør hele bygder. I gennemsnit dør hver anden islæending.

En uønsket gæst i skikkelse af den norske sagnfigur 'Pesta'.

-
- ¹ Middelalderlig skibstype med en næsten ret stævn, høje sider og stor lasteevne. Sejlet var et enkelt, firkantet råsejl.
- ² Typisk en barber, der havde forstand på åreladning, opskæring af bylder, knoglebrud og behandling af sår. Virkede han i hæren kaldtes han feltskær.

Sorteper går videre

- Danmark står for tur

Endnu er Danmark gået fri, men flere steder i landet takker de farende svende for mad og husly ved at diske op med fantasifulde historier om en grufuld sygdom, der hærger mod syd – en sygdom, der trækker et spor af død og hunger efter sig. Selv om de færreste kan beskrive sygdommen i detaljer, ved de, at landsbyer lægges øde, marker gror til og kvæget dør af sult på markerne, når vinteren sætter ind.

Til forældrenes bestyrtelse handler flere af historierne om radmagre børn, der tvinges ud på endeløse vandringer, når deres forældre dør. Selv om sulten er en velbekendt del af dagliglivet, har de fleste svært ved at forestille sig, at de ulykkelige historier har hold i virkeligheden; at der findes landsbyer, hvor der ikke er ét levende menneske tilbage, som kan begrave deres naboer og slægtninge – og at ingen har hjerte til at hjælpe et barn i nød.

I Nordjylland er indbyggerne uvidende om den voldsomme pest, der hærger Norge. Her har de fattige fiskere nok at gøre med at brødføde deres voksende børneflokke, så hvem bekymrer sig om, hvordan folk klarer sig ved fremmede kyster? Døden kan antage mange skikkelser, når den banker på efter en lang vinter i de iskolde huse. Sult, feber og brystsyge er en del af jordelivet. Døden kommer som en tyv om natten og hvad der venter i efterlivet, tør de færreste gisne om.

Såvel mennesker som smitte bevæger sig langsommeligt over landjorden i 1300-tallet. Middelalderens opblødte veje fører ofte gennem tætte skove, hvor de lovløse ligger i